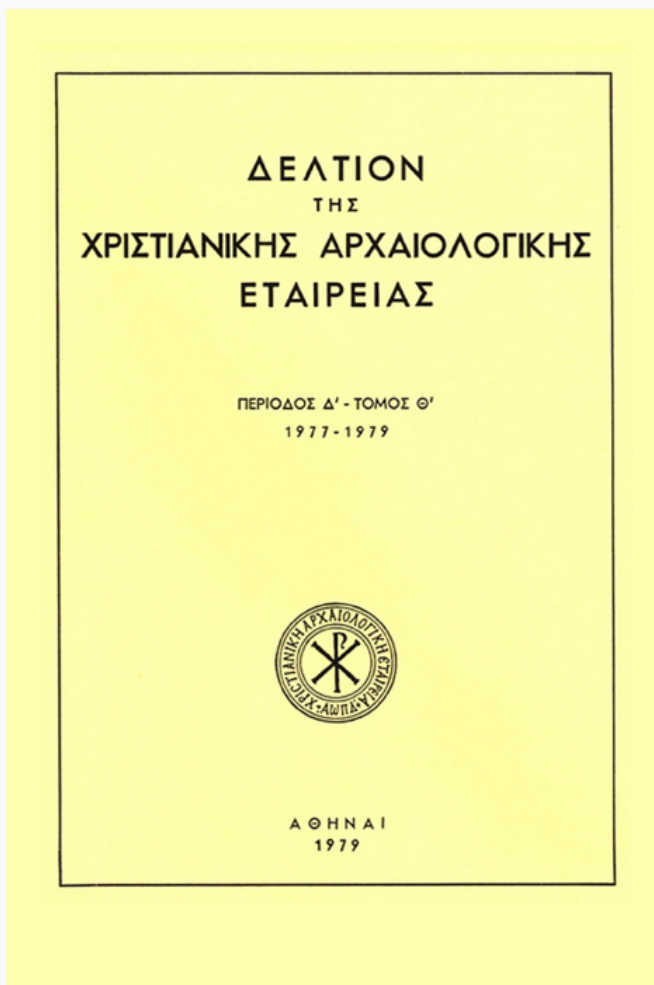

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 9 (1979)

Δελτίον ΧΑΕ 9 (1977-1979), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της Μαρίας Γεωργίου Σωτηρίου (1888-1979)

Τα επίτιτλα ενός τετραευαγγέλου της «ομάδος της Νικαίας» (πίν. 33-36)

Παναγιώτης Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.873](https://doi.org/10.12681/dchae.873)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π. Λ. (1979). Τα επίτιτλα ενός τετραευαγγέλου της «ομάδος της Νικαίας» (πίν. 33-36). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 9, 133-141. <https://doi.org/10.12681/dchae.873>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Τα επίτιπλα ενός τετραευαγγέλου της «ομάδος της
Νικαίας» (πίν. 33-36)

Παναγιώτης ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Δελτίον ΧΑΕ 9 (1977-1979), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της
Μαρίας Γεωργίου Σωτηρίου (1888-1979) • Σελ. 133-141

ΑΘΗΝΑ 1979

ΤΑ ΕΠΙΤΙΤΛΑ ΕΝΟΣ ΤΕΤΡΑΕΥΑΓΓΕΛΟΥ
ΤΗΣ «ΟΜΑΔΟΣ ΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ»*

(ΠΙΝ. 33 - 36)

Ὁ μητροπολίτης Μυτιλήνης Μελέτιος¹ ἐδώρησε τὸ 1866 στὸ Γυμνάσιο τῆς πόλεως αὐτῆς ἓνα τετραεὺς ἀγγελο — τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 9 — πού, παρ' ὅλον ὅτι περιγράφεται συνοπτικὰ στὸν Κατάλογο τῶν λεσβιακῶν χειρογράφων τοῦ Παπαδοπούλου-Κεραμέως², καὶ ὅτι ἐξετέθη στὴν Βυζαντινὴ Ἐκθεσὴ τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 1964³, παραμένει οὐσιαστικὰ ἄγνωστο. Πρόκειται ἐν τούτοις γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ πλουσιώτερα εἰκονογραφημένα βυζαντινὰ χειρόγραφα τοῦ εὐαγγελικοῦ κειμένου. Ὁ διάκοσμος ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀκτὼ κανόνες ἀντιστοιχίας, τέσσερις ὀλοσέλιδες παραστάσεις τῶν εὐαγγελιστῶν, τέσσερα ἐπίτιτλα καὶ 89 εὐαγγελικὲς σκηνὲς μέσα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο, ἄνισα κατανεμημένες μέσα στὸ κείμενο. Ὁ βιβλιογράφος εἶχε ἀφήσει χῶρο γιὰ δέκα ἀκόμη παραστάσεις, πού γιὰ ἄγνωστο λόγῳ δὲν ἔχουν ζωγραφισθῆ.

Οἱ μικρογραφίες ἔχουν περιορισμένη αἰσθητικὴ ἀξία καὶ πολλὲς εἶναι ἀρκετὰ ἐφθαρμένες. Τὸ χειρόγραφο ἀνήκει στὴν λεγομένη Ὀμάδα τῆς Νικαίας, πού εἶχε παλιότερα ἀποδοθῆ σὲ βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Νικαίας ἢ τῆς Τραπεζοῦντος, καὶ χρονολογηθῆ στὸν 13ον αἰ.⁴ Σύμφωνα μὲ πρόσφατες ἐρευνες, πολλὰ χειρόγραφα τῆς ομάδος

* Ἀνακοίνωση στὸ ΙΕ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὴν διεύθυνση τοῦ Α' Γυμνασίου Ἀρρένων Μυτιλήνης καὶ ἰδιαίτερα τὸν φιλόλογο κ. Ἀθ. Τσερνόγλου, πού διευκόλυναν τὴν ἐργασία μου, καθὼς καὶ τὸ Ἴδρυμα Ford, πού ἐνίσχυσε οἰκονομικὰ τὴν σχετικὴ ἔρευνα.

1. Βλ. σχετικὰ μὲ τὴν ζωὴ καὶ τὴν δράση του τὸ σχετικὸ λήμμα στὴν ΘΗΕ, 8, στ. 961 - 962 (Ἰω. Μουτζούρης).

2. Ἀ. Παπαδοπούλου τοῦ Κεραμέως, Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη ἦτοι γενικὸς περιγραφικὸς κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἀνά τὴν Ἀνατολὴν Βιβλιοθήκαις εὐρισκομένων ἑλληνικῶν χειρογράφων, Α', ἐν Κωνσταντινουπόλει 1884 - 1886, 138, ἀριθ. 9.

3. Ἡ βυζαντινὴ τέχνη τέχνη εὐρωπαϊκῆ, Ἀθῆναι 1964, σ. 277, ἀριθ. 318.

4. Βλ. κυρίως Η. Buchthal, An unknown Byzantine Manuscript of the Thirteenth Century, *The Connoisseur*, 155 (1964), 217 - 218, 224. V. L a z a r e v, Storia della pittura bizantina, Torino 1967, 278 - 279, 333 σημ. 28. A. B a n k, Les monuments de la peinture byzantine du XIIIe s. dans les collections de l'URSS, ἐν *L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Soporani 1965*, Beograd 1967, 92-95. G. V i k a n (ἐκδ.), Illuminated Greek Manuscripts from American Collections, Princeton 1973, 163 - 164, ὅπου καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία.

αυτῆς συνδέονται μὲ τὴν Κύπρο καὶ τὴν Παλαιστίνη, καὶ τὰ ἀρχαιότερα ἀνάγονται στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ.⁵ Ἡ ἐκζήτηση στὴν στάση καὶ τὶς χειρονομίες τῶν ψηλόλιγνων μορφῶν μὲ τὰ ἀνέκφραστα πρόσωπα, ἀπόηχος τῆς μανιεριστικῆς τεχνοτροπίας τῆς περιόδου τῶν Ἀγγέλων, ὀδηγεῖ σὲ χρονολόγηση τοῦ χειρογράφου μας στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰ.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μικρογραφιῶν τοῦ τετραευαγγέλου τῆς Μυτιλήνης εἶναι κυρίως εἰκονογραφικό. Πολλές παραστάσεις εἶναι σπανιότατες, ἂν μὴ μοναδικές, καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτῆ τὸ χειρόγραφό μας εἶναι πῶς σημαντικό ἀπὸ τοὺς ἄλλους κώδικες τῆς ἰδίας ομάδος μὲ ἐκτεταμένη εἰκονογράφηση τοῦ εὐαγγελικοῦ κειμένου: τὴν Καινὴ Διαθήκη Rockfeller McCormick⁶ καὶ τὸ τετραευάγγελο τοῦ Καραχισάρ⁷. Θὰ περιορισθοῦμε ἐδῶ στὴν παρουσίαση τῶν ἐπιτίτλων τοῦ τετραευαγγέλου τῆς Μυτιλήνης, τοῦ ὁποῖου ἐτοιμάζομε τὴν πλήρη δημοσίευση.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ κατὰ Μάρκον εὐαγγελίου εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ στηθαῖος, μέσα σὲ κύκλο ποὺ ἐγγράφεται σὲ τετράγωνο πλαίσιο (Πίν. 34). Ἡ παράσταση εἶναι τυπικὴ τῶν ἐπιτίτλων τῆς ομάδος, στὴν ὁποία ἀνήκει τὸ εὐαγγέλιο τῆς Μυτιλήνης⁸. Τὰ ἄλλα τρία ἐπίτιτλα παρουσιάζουν ἀντιθέτως ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον.

Στὸ ἐπίτιτλο τοῦ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίου (Πίν. 33), ὁ εὐαγγελιστὴς προχωρεῖ μὲ γρήγορη κίνηση ἀπὸ ἀριστερά, κρατώντας εἰλητάριο, ὅπου εἶναι γραμμένη ἡ ἀρχὴ τοῦ εὐαγγελίου του, ἐνῶ ὑψώνει τὸ δεξιὸ χέρι σὲ σχῆμα λόγου πρὸς τὸν Χριστὸ Ἑμμανουήλ, ποὺ εἰκονίζεται στὸ ἐπάνω μέρος στηθαῖος, μὲ ἕνσταυρο φωτοστέφανο, μέσα σὲ τμήμα κύκλου. Δεξιά δύο ἄνδρες μὲ γενειάδα καὶ φωτοστέφανο, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ πρῶτος φορεῖ στέμμα, ὑψώνουν τὰ χέρια σὲ σχῆμα δεήσεως πρὸς τὸν Χριστό. Ἀνάμεσα

5. A. Weyl Carr, *The Rockfeller McCormick New Testament: Studies toward the Reattribution of Chicago*, University Library, ms. 965, Ann Arbor, Michigan 1973 (δακτυλογραφημένη διατριβὴ ἐπὶ διδακτορικῷ). A. Cutler, *The Aristocratic Psalter: The State of Research*, XVe Congrès International d'Études Byzantines, Rapports et co-rapports, III. Art et Archéologie, Athènes 1976, 250 - 251. A. Cutler - A. Weyl Carr, *The Psalter Benaki 34.3. An unpublished illuminated manuscript from the family 2400*, REB 34 (1976), 306 - 321.

6. E. J. Goodspeed, D. W. Riddle καὶ H. R. Willoughby, *The Rockfeller McCormick New Testament*, Chicago 1932. *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections*, ἔ.ἀ. (σημ. 4), 162 - 165. A. Weyl Carr, ἔ.ἀ. (σημ. 5).

7. E. C. Colwell καὶ H. R. Willoughby, *The Four Gospels of Karahissar*, Chicago 1936. A. Bank, ἔ.ἀ. (σημ. 4), 91 - 94, εἰκ. 1 - 4, 6, 12, 14.

8. Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἄλλοτε ὡς Παντοκράτωρ καὶ ἄλλοτε ὡς Ἑμμανουήλ. Βλ. H. R. Willoughby ἐν E. C. Colwell καὶ H. R. Willoughby, ἔ.ἀ. II, 58 - 59, 109 - 110, 207, 258 - 259, 372 - 373, πίν. X, XI, XLV, LXVII, CXV.

σ' αὐτοὺς καὶ στὸν εὐαγγελιστὴ παρεμβάλλεται ἀναλόγιο, ἀπὸ ὅπου κρέμεται εἰλητάριο. Τὸ ἀναλόγιο, μαζί με τὸ τμήμα κύκλου ὅπου ὁ στηθαῖος Χριστός, δημιουργεῖ ἕναν κάθετον ἄξονα στὸ μέσον τῆς παραστάσεως, ποὺ διαιρεῖται ἔτσι σὲ δύο ἴσης σημασίας συμμετρικὰ τμήματα. Ὁ Ματθαῖος καὶ ὁ πρῶτος ἀπὸ δεξιὰ ἄνδρας, ποὺ ἐπίσης βαδίζει, δὲν πατοῦν στὸ ἔδαφος, ἀλλὰ φαίνονται μετέωροι.

Ἡ δεομένη μορφή με τὸ στέμμα εἶναι προφανῶς ὁ προφήτης Δαβὶδ, ἐνῶ ὁ δεύτερος δεόμενος, με λευκὴ γενειάδα καὶ μαλλιά, θὰ μπορούσε νὰ ταυτισθῆ με τὸν προπάτορα Ἀβραάμ. Ἡ ἀπεικόνιση τῶν κυριωτέρων προπατόρων τοῦ Χριστοῦ στὴν ἀρχὴ τοῦ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίου, ὅπου ἀναγράφεται ἡ γενεαλογία τοῦ Κυρίου — *υἱοῦ Δαβὶδ, υἱοῦ Ἀβραάμ* —, δὲν εἶναι ἄγνωστη στὴν βυζαντινὴ τέχνη. Στὸν κώδικα Παντοκράτορος 49, τοῦ 1084, ὁ Χριστός, ὁ Δαβὶδ καὶ ὁ Σολομών, καὶ στὸ τετραεὐάγγελο 522 τῆς Walters Art Gallery τῆς Βαλτιμόρης, τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰ., ὁ Ἀβραάμ, ὁ Δαβὶδ καὶ ὁ Χριστός, εἰκονίζονται κατὰ μέτωπον στὴν ὡα τοῦ πρώτου φύλλου τοῦ εὐαγγελικοῦ κειμένου⁹. Ἄλλοῦ ὁ ἀριθμὸς τῶν προπατόρων εἶναι μεγαλύτερος. Στὸν Λαυρεντιανὸ κώδικα VI.23, οἱ προπάτορες εἶναι χωρισμένοι σὲ τρεῖς πολυάνθρωπους ὁμίλους, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὴν διαίρεση τῶν γενεῶν τῶν προπατόρων ἀπὸ τὸν Ματθαῖο¹⁰. Στὸ παρισινὸ τετραεὐάγγελο Gr. 74, ὁ Ἀβραάμ καὶ ὁ Ἰσαὰκ εἰκονίζονται στὸ ἐπίτιτλο τοῦ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίου, καὶ μεγάλος ἀριθμὸς προπατόρων εἶναι ζωγραφισμένος στὰ πρῶτα φύλλα τοῦ κατὰ Ματθαῖον καὶ τοῦ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγελίου, ὅπου ἐπίσης ἀναγράφεται ἡ γενεαλογία τοῦ Χριστοῦ¹¹, ἐνῶ ὁ μικρογράφος τοῦ εὐαγγελίου Par. gr. 64 ζωγράφησε ἕξι μόνο προπάτορες, τὴν Θεοτόκο καὶ τὸν Ἰωσήφ, στὶς γωνίες τοῦ σταυροσχήμου κειμένου τῶν πρώτων φύλλων τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Ματθαίου¹². Στὸ τετραεὐάγγελο Par. gr. 61, ποὺ ἀνήκει στὴν «Ὁμάδα τῆς Νικαίας», τέσσερις προπάτορες μέσα σὲ κύκλους περιβάλλουν τὸν Χριστὸ Ἐμμανουὴλ σὲ προτομή, ποὺ κοσμεῖ τὸ κέντρο τοῦ ἐπίτιτλου τοῦ Ματθαίου¹³. Ἡ παράσταση τοῦ τετραεὐαγγέλου τῆς Μυτιλή-

9. S. Der Nersessian, *A Psalter and New Testament Manuscript at Dumbarton Oaks*, DOP 19 (1965), 179 - 180, εἰκ. 28 (= *Études byzantines et arméniennes*, Louvain 1973, 163 - 164, εἰκ. 102).

10. T. Velmans, *Le tétraévangile de la Laurentienne*, Florence, Laur. VI.23, Paris 1971, 21, εἰκ. 7 - 9.

11. S. Der Nersessian, *Recherches sur les miniatures du Parisinus Graecus 74*, JÖB 21 (1972 = *Festschrift für Otto Demus zum 70. Geburtstag*), 113 - 114, εἰκ. 5. S. Tsuji, *The Headpiece Miniatures and Genealogy Pictures in Paris. Gr. 74*, DOP 29 (1975), 165 - 203, εἰκ. 1, 8-10, 15.

12. H. Oumont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIe siècle*, Paris 1929, πίν. LXXXV.

13. Ἡ μικρογραφία, ποὺ κοσμεῖ τὸ φ. 5α, εἶναι, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ἀδημοσίευτη.

νης δὲν μοιάζει μὲ κανένα ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέραμε, ὅπως δὲν μοιάζει μὲ τὶς πολυάριθμες ἀποδόσεις τοῦ θέματος τῶν προπατόρων μέσα σὲ μετάλλια, σὲ ἀρμενικὰ χειρόγραφα¹⁴.

Ὁ μικρογράφος δὲν ἀκολούθησε στὴν ἀπόδοση τοῦ Ματθαίου τὸν συνηθισμένο τύπο τοῦ ὄρθιου συγγραφῆως, μεταωπικοῦ ἢ σὲ στάση τριῶν τετάρτων. Ἀνάλογη στάση μὲ τῆς μικρογραφίας μας ἔχουν οἱ εὐαγγελιστῆς στὸν Βατικανὸ κώδικα 756, τοῦ 11ου αἰ., ὅπου κατευθύνονται πρὸς τὸν ὄρθιο Χριστό, ποὺ εἰκονίζεται στὸ ἀντικριστὸ φύλλο. Ὅπως στὸ χειρόγραφο τοῦ Βατικανοῦ, ἔτσι κι ἐδῶ ἡ στάση τοῦ εὐαγγελιστοῦ ἔχει τὴν ἔννοια τῆς προσφορᾶς τοῦ εὐαγγελίου στὸν Κύριο¹⁵. Τὴν ἴδια ἔννοια ἔχουν καὶ οἱ παραστάσεις τῶν εὐαγγελιστῶν, ποὺ κρατοῦν εὐαγγέλια σκυφτοὶ μπροστὰ στὸν ὄρθιο Χριστό, στὸν σιναϊτικὸ κώδικα 152 —τὸ τετραεὐάγγελιο τοῦ Ἰσαακίου Παλαιολόγου τοῦ Ἀσάνη—, τοῦ ἔτους 1346¹⁶. Στὴν μικρογραφία ποὺ ἐξετάζουμε, ὁ Χριστὸς παριστάνεται στὸν οὐρανό, ἀπὸ ἐπίδραση τῶν ἐπιτίτλων μὲ θεοφάνειες τοῦ Κυρίου ὑπὸ τὴν μορφή τοῦ Παντοκράτορος, τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν καὶ τοῦ Ἐμμανουήλ, ποὺ ἀπαντοῦν ἤδη ἀπὸ τὸν 11ον αἰ.¹⁷ Ὁ Ἀβραὰμ καὶ ὁ Δαβὶδ παρίστανται ἐδῶ μάρτυρες τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Ἰησοῦ.

Στὸ ἐπίτιτλο τοῦ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγελίου (Πίν. 35) ὁ εὐαγγελιστῆς εἰκονίζεται ἀριστερά, καθιστὸς ἐμπρὸς σὲ ἀναλόγιο, ἐνῶ ἀντιβάλλει τὸ κείμενο τοῦ ἀνοικτοῦ βιβλίου ποὺ ἀκουμπᾶ στὰ γόνατά του, ὅπου θὰ ἦταν ἀσφαλῶς γραμμένη ἡ ἀρχὴ τοῦ εὐαγγελίου του. Ἀνάμεσα στὸν εὐαγγελιστὴ καὶ τὸ ἀναλόγιο παρεμβάλλεται ἐντελῶς ἀφύσικα ἓνας κίων, πάνω στὸν ὁποῖο κάθεται ἓνα πουλὶ μὲ μακριὰ διχαλωτὴ οὐρά. Δεξιὰ στέκονται σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο οἱ ὑπόλοιποι τρεῖς εὐαγγελιστῆς, κρατώντας ἀνοικτὰ βιβλία, ὅπου εἶναι γραμμένη ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀντιστοίχου εὐαγγελίου. Κάτω δεξιὰ εἶναι ζω-

14. Βλ. S. Der Nersessian, *Armenian Manuscripts in the Walters Art Gallery*, Baltimore 1973, 25 - 27.

15. A. M. Friend, Jr., *The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin Manuscripts*, *Art Studies* 5 (1927), 133, εἰκ. 84 - 85. Ὁ Friend ὀνομάζει τὴν παράσταση αὐτὴ «Presentation miniature». Πρβλ. καὶ τὴν μικρογραφία τοῦ φ. 3β στὸν κώδικα Vat. lat. 5974, ποὺ προφανῶς ἀντιγράφει τὴν προηγούμενη (H. Buchthal, *Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Oxford 1957, 26, πίν. 40).

16. H. Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg 1970, 58, εἰκ. 26. K. Weitzmann, *Illustrated Manuscripts at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*, Collegeville, Minn. 1973, 29, εἰκ. 42. H. Buchthal, *Toward a History of Palaeologan Illumination*, ἐν K. Weitzmann κ.ἄ., *The Place of Book Illumination in Byzantine Art*, Princeton 1975, 162 - 165, εἰκ. 29. Διαφορετικὴ ἄποψη ὑποστηρίζει ὁ Ἄ. Ξυγγόπουλος, *Εὐαγγελιστῆς Ἰωάννης - Μωϋσῆς, ΔΧΑΕ περ. Δ'*, 8 (1975 - 1976), 106 - 107.

17. S. Tsuji, ἔ.ἄ. (σημ. 11), 187, 191.

γραφισμένα τρία τόξα που πατούν σε κίονες, όπου εγγράφονται κύκλοι περιβαλλόμενοι από έλικοειδή βλαστό. Ο κίων δημιουργεί έναν κάθετον άξονα, που έδω είναι έκκεντρος, και χωρίζει την μικρογραφία σε δύο άνισα τμήματα. Άριστερά έχομε μιάν αφηγηματική παράσταση και δεξιά, στο μεγαλύτερο τμήμα, μιá συμμετρική μνημειακή σύνθεση.

Οί τέσσερις ευαγγελιστές μαζί, σε συνδυασμό μερικές φορές με τον Χριστό ή τὸ Τρίμορφο, κοσμούν συνήθως τὴν ἀρχὴ εὐαγγελισταρίων¹⁸. Σὲ τετραεὐάγγελα ἀπαντοῦν σπανιότερα, καὶ πάντα πρὶν ἀπὸ τὸ εὐαγγελικὸ κείμενο, ὅπως στοὺς κώδικες Clarke 10 τῆς Βοδληϊανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὁξφόρδης¹⁹, Z.540 τῆς Μαρκιανῆς²⁰ καὶ 3 τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου²¹, ἢ ὡς προμετωπίς τοῦ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίου, ὅπως στὰ τετραεὐάγγελα De Ricci 1 τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Τορόντο²² καὶ Ἐσφιγμένου 27²³. Δὲν γνωρίζω ἄλλο παράδειγμα, ὅπου οἱ τέσσερις εὐαγγελιστές νὰ εἰκονίζονται στὴν ἀρχὴ τοῦ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγελίου, ὅπως ἐπίσης δὲν γνωρίζω ἄλλο παράδειγμα, ὅπου ὁ ἕνας εὐαγγελιστῆς νὰ παρίσταται καθιστός, στραμμένος πλάγια, ἐνῶ οἱ ἄλλοι τρεῖς στέκονται κατὰ μέτωπον. Κι ὁμως, ἢ παράσταση στὴν θέση αὐτῆ τοῦ Ἰωάννη, τοῦ Ματθαίου καὶ τοῦ Μάρκου δίπλα στὸν Λουκᾶ, πὸν διαφοροποιεῖται μὲ τὴν ἀλλοιώτικη στάση του, ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴν πρώτη παράγραφο τοῦ κειμένου πὸν εἰκονογραφεῖται: *Ἐπειδήπερ πολλοὶ ἐπεχείρησαν ἀνατάξασθαι διήγησιν περὶ τῶν πεπληροφορημένων ἐν ἡμῖν πραγμάτων...* (Λουκ. α' 1). Ὁ μικρογράφος εἰκονίζει ἀκριβῶς τοὺς ἄνδρες πὸν ἐπεχείρησαν ἀνατάξασθαι διήγησιν, παραλείποντας, ὅπως εἶναι φυσικό, τοὺς συγγραφεῖς τῶν ἀποκρύφων εὐαγγελίων.

Ὅσο γιὰ τὴν τοξοστοιχία στὸ κάτω μέρος τῆς μικρογραφίας, χαμηλὸς τοῖχος μὲ τόξα εἰκονίζεται στὸ βάθος προσωπογραφιῶν εὐαγγελιστῶν, σὲ χειρόγραφα ὅπως τὸ Add. 37002 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, ἢ τὸ Par. Suppl. gr. 175, τὰ τόξα ὁμως ἔχουν ἐκεῖ διαφορετικὴ μορφή καὶ δὲν κοσμοῦνται μὲ κύκλους καὶ φυτὰ, ὅπως στὸ ἐπίτιτλο πὸν ἐξετάζομε. Ὅσο γιὰ τὸ πουλί

18. Ὅπως τὰ εὐαγγελιστάρια Λαύρας 92, Par. Suppl. gr. 1096, Oxon. E.D. Clarke 10, Σινᾶ 208 καὶ 221, Egerton 2163 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, Ἰαθηνῶν 70 καὶ 2645, ἢ Διο-
νυσίου 13.

19. I. Hutter, Oxford Bodleian Library I (CBM, 1), Stuttgart 1977, 56 - 57 εἰκ. 208.

20. Ἡ βυζαντινὴ τέχνη τέχνη εὐρωπαϊκὴ, Ἰαθῆναι 1964, 276, ἀριθ. 316. G. Sch lum berger, L'Éropeée byzantine à la fin du dixième siècle, III, Paris 1905, εἰκ. σ. 105.

21. Γ. Σωτηρίου, Κειμήλια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἐν Ἰαθῆναις 1938, 78, πίν. 54α.

22. Illuminated Greek Manuscripts from American Collections, ἔ.ἀ. (σημ. 4), 116, εἰκ. 46.

23. Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἰαγίου Ὁρους Ἰε-
ληνικῶν Κωδίκων, ἐν Κανταβριγίᾳ 1895, 174.

πάνω στον κίονα, όμολογῶ ὅτι δὲν ἔχω ὑπ' ὄψη μου ἀνάλογο παράδειγμα, οὔτε μπορῶ νὰ πῶ γιατί ὁ μικρογράφος τὸ παρενέβαλε στὴν παράσταση.

Τὸ ἐπίτιτλο τοῦ τετάρτου εὐαγγελιστοῦ ἔχει μείνει ἡμιτελὲς καὶ παρουσιάζει πολλὰς ἀπολεπίσεις (Πίν. 36). Ὁ Ἰωάννης εἰκονίζεται κατὰ κρόταφον, βαδίζοντας πρὸς τὰ δεξιὰ. Κρατεῖ εἰλητάριο, ποῦ θὰ περιεῖχε ἀσφαλῶς, ἂν εἶχε ἀποτελειωθῆ ἡ μικρογραφία, τὴν ἀρχὴ τοῦ εὐαγγελίου του, καὶ ὑψώνει τὸ δεξιὸ χέρι πρὸς τὸν Παλαιὸ τῶν Ἡμερῶν, ζωγραφισμένον κατὰ μέτωπον σὲ προτομὴ μέσα σὲ τμῆμα κύκλου, στὸ ἐπάνω μέρος τῆς παραστάσεως. Δεξιὰ ἕνας ἄγγελος, ντυμένος αὐτοκρατορικὴ στολὴ μὲ λῶρο, στέκεται κατ' ἐνώπιον, ἱερατικὰ ἀκίνητος, μὲ ἀνοιγμένες τὶς φτεροῦγες. Ὁ μικρογράφος πρόλαβε νὰ τελειώσῃ μόνο τὸν Παλαιὸ τῶν Ἡμερῶν.

Ἡ παράσταση αὐτὴ παρουσιάζει ἀρκετὰς ἀναλογίαις μὲ τὸ ἐπίτιτλο τοῦ Ματθαίου (Πίν. 33). Ἡ στάση τῶν δύο εὐαγγελιστῶν εἶναι ἀπαράλλακτη, καὶ τὸ κενὸ μεταξὺ τοῦ εὐαγγελιστοῦ καὶ τοῦ ἀγγέλου στὸ ἐπίτιτλο τοῦ Ἰωάννου θὰ συμπληρωνόταν πιθανώτατα καὶ ἐδῶ μὲ ἀναλόγιο, ποῦ θὰ δημιουργοῦσε, ὅπως στὸ ἐπίτιτλο τοῦ Ματθαίου, ἕναν κάθετον ἄξονα στὸ μέσον τῆς μικρογραφίας. Στὸ ἐπάνω μέρος εἰκονίζεται στὸ κέντρο καὶ στὶς δύο περιπτώσεις μέσα σὲ ἡμικύκλιο, ποῦ συμβολίζει τὸν οὐρανὸ, στηθαία μετωπικὴ μορφή, στὴν ὁποία ὁ εὐαγγελιστῆς παρουσιάζει τὸ εὐαγγέλιό του. Τὸν Ἐμμανουὴλ τοῦ ἐπίτιτλου τοῦ Ματθαίου ἀντικατέστησε ἐδῶ ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν. Λογικὸ εἶναι νὰ ὑποθέσωμε, ὅτι, ὅπως καὶ στὸ ἐπίτιτλο τοῦ Ματθαίου, ἡ μορφή ποῦ εἰκονίζεται δεξιὰ θὰ ἔχη σχέση μὲ τὸ κείμενο ποῦ ἀκολουθεῖ: *Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος* (Ἰω. α' 1). Ὁ Θεὸς εἰκονίζεται ἐδῶ μὲ τὴν μορφή τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν, ποῦ φανερώθηκε στὸν Ἰωάννη στὴν Πάτμο²⁴, ἐνῶ ὁ Ἄγγελος συμβολίζει τὸν Χριστὸ-Λόγο. Εἶναι γνωστὸ, ὅτι ὁ Μεσσίας ἀποκαλεῖται σὲ ὀρισμένα χωρία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης «ἄγγελος», καὶ ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς ἐπαναλαμβάνεται σὲ κείμενα τῶν πατέρων. Ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἄγγελους ποῦ ἐπεσκέφθησαν τὸν Ἀβραάμ, θεωρεῖται προσωποποίηση τοῦ Λόγου καὶ φέρει συνήθως ἕνσταυρο φωτοστέφανο στὶς παραστάσεις τῆς Φιλοξενίας. Στὴν πάλη τοῦ Ἰακώβ μὲ τὸν ἄγγελο, ὁ ἄγγελος ταυτίζεται μὲ τὸν Θεό, ἐνῶ στὶς παραστάσεις τοῦ Ὁράματος τοῦ Ἀββακούμ, ποῦ εἰκονογραφοῦν τὴν Δευτέρα Ὁμιλία εἰς τὸ Ἅγιον Πάσχα τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, εἰκονίζεται μέσα σὲ δόξα ἄλλοτε ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς καὶ ἄλλοτε ἕνας ἄγγελος, ποῦ τὸν συμβολίζει. Ἀπὸ τὸν 13ον αἰ. ἀπαντοῦν παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ στὸν τύπο τοῦ Μεγάλου Βουλήν Ἀγγέ-

24. Ἀποκ. α' 9 - 20. Πρβλ. S. Der Nersessian, *Manuscripts arméniens illustrés des 12e, 13e et 14e siècles de la Bibliothèque des Pères Mekhitaristes de Venise*, Paris 1937, 95 - 96.

λου²⁵. Ἀναφέρω τέλος τὴν παράσταση τοῦ Τριμόρφου μὲ τὸν Χριστὸ Ἐμμανουὴλ περωτό, σὲ ἐπιγονάτιο τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου²⁶.

Σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς παραστάσεις αὐτὲς ὁ Χριστὸς Ἄγγελος φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Ἡ ἀπεικόνισή του μὲ βασιλικὴ στολὴ στὸ ἐπίτιτλο πού ἐξετάζουμε, ἀποτελεῖ ἐξαίρεση, δὲν εἶναι ὅμως ἡ μόνη. Στὸ ἱερὸ τῆς Sucevita στὴν Μολδαβία, τὸν 16ον αἰ., ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται δύο φορές περωτός: μία μὲ ἐπισκοπικὰ ἄμφια, μέσα σὲ μετάλλιο, καὶ μία ντυμένος βασιλικὴ στολή, ἀνάμεσα στὴν Θεοτόκο καὶ τὸν Πρόδρομο²⁷.

Ἀπὸ τὴν σύντομη ἀνάλυση πού ἐπιχειρήσαμε, προκύπτει ὅτι ὁ μικρογράφος τοῦ χειρογράφου τῆς Μυτιλήνης στολίζει τὰ ἐπίτιτλα τῶν εὐαγγελίων μὲ παραστάσεις, πού ἀναφέρονται στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου πού ἀκολουθεῖ. Ὁ τρόπος αὐτὸς διακοσμῆσεως ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τὴν δευτέρη πενηταετία τοῦ 11ου αἰ. σὲ τετραεὺγάγελα ὅπως τὸ Par. gr. 74, κατ' ἐπίδρασιν τῶν εὐαγγελισταρίων, ὅπου, ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρήσει ὁ Weitzmann, τὰ ἐπίτιτλα συχνὰ εἰκονογραφοῦν τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντίστοιχης περικοπῆς²⁸. Στὸ ἐπίτιτλο τοῦ Μάρκου τὸ εὐαγγελικὸ κείμενο — *Ἀρχὴ τοῦ εὐαγγελίου Ἰησοῦ Χριστοῦ* — ἀποδόθηκε μὲ μία συνηθισμένη στὰ χειρόγραφα τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰ. προτομὴ τοῦ Χριστοῦ. Τουναντίον, στὰ ἄλλα τρία ἐπίτιτλα, ὁ μικρογράφος ἔδωσε πρωτότυπες λύσεις, ἀντὶ νὰ ἐμπνευσθῆ ἀπὸ παλιότερα πρότυπα. Αὐτὴ ἡ ἀντικονφορμιστικὴ, θὰ λέγαμε, διάθεση, εἶναι ἔκδηλη καὶ σὲ ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς παραστάσεις, πού παρεμβάλλονται στὸ κείμενο τοῦ εὐαγγελίου.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

25. J. Meyendorff, L'iconographie de la Sagesse Divine dans la tradition byzantine, Cah. Arch. 10 (1959), 266 - 269. S. Der Nersessian, Note sur quelques images se rattachant au thème du Christ-Ange, Cah. Arch. 13 (1962), 209 - 216 (= Études byzantines et arméniennes, Louvain 1973, 43 - 47). E. Lucchesi - Palli ἐν Lexikon der christlichen Ikonographie, 1, στ. 398 - 399. G. Galavaris, The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus, Princeton 1969, 124 - 125.

26. G. Jacopi, Cimeli del ricamo, della pittura e della toreutica nel tesoro del Monastero di Patmo, Clara Rhodos 6 - 7 (1932 - 33), 711, εἰκ. 78. Παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ περωτοῦ ἔχουν ἐπισημανθῆ καὶ στὴν προκαρολίνειο τέχνη τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης: βλ. L. Barbié, Une singularité iconographique du Haut Moyen Age: La plaque-boucle de Lectoure, Cah. Arch. 24 (1975), 71.

27. I. D. Stefanescu, L'art byzantin et l'art lombard en Transylvanie, Paris 1938, 123, 143, πίν. LIV.2, LV.1.

28. K. Weitzmann, Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination, Chicago - London 1971, 252 - 254. S. Tsuji, ἔ.ἀ. (σημ. 11), 174 - 175.

S U M M A R Y

THE HEADPIECES OF A GOSPEL BOOK OF THE SO-CALLED NICAEA GROUP

(PLS 33 - 36)

The Gospel book No 9 in Mytilene, an early thirteenth century manuscript, which will be published by the author, is one of the three most profusely illustrated specimens of the so-called Nicaea Group. Of its title miniatures, the one preceding the Gospel of Mark (Pl. 34) is decorated with a bust of Christ and is typical for headpieces of that group. On the contrary, the title miniatures of the three other Gospels are decorated with rather unusual representations.

The headpiece to the Gospel of Matthew (Pl. 33) depicts the evangelist and two figures, which may be identified as David and Abraham, on either side of a bust of Christ Emmanuel. Matthew is presenting his Gospel to Christ. The first chapter of Matthew is also illustrated with an abbreviated genealogy of Christ in the New Testament and Psalter Pantokratoros 49, now at Dumbarton Oaks, and in the Gospel books W522 of the Walters Art Gallery, Laur. VI. 23, Par. gr. 74, Par. gr. 64 and Par. gr. 61. The same two ancestors depicted in the Mytilene manuscript illustrate also, together with Christ, «the son of David, the son of Abraham», the incipit page of Matthew in the Baltimore manuscript.

In the headpiece to Luke (Pl. 35) the author of the Gospel is shewn collating, while the other three evangelists, identified by the texts they hold, stand in a frontal position on the right. If I am not mistaken, this is the only example of a miniature depicting the four evangelists, which is placed at the beginning of the third Gospel; it obviously illustrates the first verse of Luke.

The fourth headpiece was never finished (Pl. 36). As in the one illustrating the incipit of Matthew, the evangelist presents his Gospel to God, who is depicted here as the Ancient of Days. The angel who is standing frontally on the right represents Christ. The miniature depicts

both God and the Verb, who are mentioned in the first verse of John.

All four headpieces of the Mytilene manuscript are related to the first verse of the relevant Gospel. This illustration scheme occurs in Gospel books from the second half of the eleventh century onwards. The headpiece illustrating the incipit of Mark repeats a composition, which is very common in twelfth and thirteenth century Gospels, while entirely new compositions, apparently unique in Byzantine iconography, were invented for the other three title miniatures.

P. L. VOCOTOPOULOS

Τετραεὐαγγέλιο Γυμνασίου Μυτιλήνης 9, φ. 7γ.

† Θ Κ Ι Τ Η Ι Κ Ο Ν Σ Ε Υ Α Γ Γ Ε Λ Ο Κ Ε

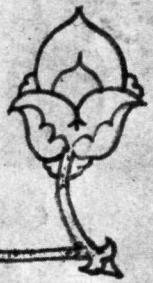

εχῆ τοῦ
 εὐαγγελι
 οῦ ἰϋ χυ
 ἰοῦ τοῦ
 θυ ὡσε

γραπται ἐμοῖς
 προφήταις·
 ἰδοὺ ἐγὼ ἔρχομαι
 καὶ ἔλαβον τὸ βιβλίον
 τὸ βιβλίον τοῦ βιβλίου

Τετραεὐαγγέλιο Γυμνασίου Μυτιλήνης 9, φ. 96r.

151

† ΤΟ ΚΤΛΟ ΑΙ ΤΟΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΙ

ΠΕΙΔΩ
 ΠΕΡ ΠΟΛ
 ΛΟΙ ΕΠΤΕ
 ΧΕΙΡΗΣΑΜ
 ΑΜΑΤΑΙ ΖΑ
 ΣΘΑΙ ΔΙ Η ΓΗ

σιμπεριτων
 πεπληροφορη
 μενωμενημ
 προματων και
 θωσπαρεδσαμ
 ημεμοιαιπαρχησ
 αυτοπταικαυτη

Τετραεάγγελο Γυμνασιου Μυτιληνης 9, φ. 151r.

Τετραεὐάγγελιο Γυμνασίου Μυτιλήνης 9, φ. 243r.